

Корпоративність і етнічна ідентичність Казанського імператорського університету

Єлена Вішленкова

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 7. Спеціальне видання:

Університети та нації в Російській імперії. –

Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 167-187.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Єлена Вішленкова (Казань)

КОРПОРАТИВНІСТЬ І ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ КАЗАНСЬКОГО ІМПЕРАТОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Університет наділено особливою соціальною магією, яка приваблює до нього інтелектуалів. Сьогодні людям важко пояснити, в чому суть цієї притягальної сили. Але на початку XIX ст. свою магію університет завдячував наданим йому від держави привілеям. Головний привілей полягав у тому, що подібно до своїх європейських аналогів російські університети одержали право присвоювати дійсні в межах усєї імперії наукові ступені, що відповідали чинам «Табелю про ранги». Так, студента, який успішно закінчив університет, приймали на службу колезьким реєстратором з 14-м чином. Це був найнижчий чин, але про нього мріяли численні канцелярські чиновники не дворянського походження. Різночинець, що вступав на службу, мусив відпрацювати кілька років, щоб дістати право на перший класний чин.

За кандидатський ступінь, який відповідав сучасному диплому з відзнакою, випускник одержував 12-й чин (губернський секретар), а отже, ставав персональним дворянином. Захистивши магістерську дисертацію (майже аналогічну нинішній кандидатській), вихованець університету одержував 9-й чин і статус титулярного радника. Отримавши ступінь доктора наук, така особа автоматично ставала колезьким асесором у 8-му чині. Цей рівень бюрократичної ієрархії наділяв правами спадкового дворянина. В адміністративному розумінні посада й чин співвідносилися в такий спосіб: магістр мав 9-й клас, ад'юнкт і екстраординарний професор – 8-й, ординарний професор – 7-й, а ректор – 4-й клас за «Табелем про ранги»¹. Прослуживши 25 років, професор одержував звання «заслуженого професора» та пільгову пенсію.

1822 року імператор затвердив нові привілеї для вихованців та професорів університету. Відтоді випускник університету відразу мав статус

дворянина, його приймали на службу у 12-му чині. А студента-кандидата, що вирізнявся доброю поведінкою та науковими успіхами, відносили навіть до 10-го класу². Починаючи від 1832 року університетський диплом надавав його власникові право більше не бути платником податків. Отже, університетська кар'єра давала змогу одержати соціальні права та привілейований статус за особисті заслуги й інтелектуальний капітал. Поряд з бюрократичною та військовою ієрархіями в імперії було створено ще одну ієрархію для соціального просування – наукову.

Втім, нові соціальні переваги сучасники усвідомили не відразу. На додаток скористатися цими правами могли небагато освічених людей, що становили досить вузьке коло. Проблема набору кадрів на місця викладачів залишалася актуальною для Казанського університету протягом усього періоду його діяльності за часів імперії. Спершу університетові належало мати чотири відділи чи факультети: моральних і політичних наук; словесних наук; фізичних і математичних наук; лікарських і медичних наук. Весь викладацький склад мусив становити 64 особи: 28 професорів, 12 ад'юнктів, 12 магістрів і 12 студентів-кандидатів, що готуються до викладацької діяльності.

За статутом 1835 року в усіх університетах замість чотирьох відділів було створено три факультети: юридичний, медичний і філософський (той складався з двох відділів – словесного й природничого). Кількість кафедр і, відповідно, професорів було збільшено до 39, а число ад'юнктів – скорочено до 8. При цьому уряд вимагав підвищити рівень професорсько-викладацького складу. Претенденти на професорське місце мусили не тільки одержати ступінь доктора наук, а й продемонструвати конкретні дослідження відповідно до профілю кафедри і, нарешті, мати викладацький досвід. На відміну від епохи Олександра I, за царювання Миколи I у виборі кандидата на місце університетського викладача перевагу віддавали вітчизняним науковцям. При цьому влада фінансувала стажування російських учених у найбільших західноєвропейських університетах.

Проаналізувавши досвід університетського життя попередніх десятиліть, уряд поставив завдання провести ротацию університетських кадрів і звільнити викладацьку корпорацію від осіб похилого віку. Час до часу в таємних розпорядженнях Міністерства освіти від куратора («попечителя») вимагали «замінити застарілих і відсталих викладачів» молоддю, що подає надії³.

За статутом 1863 року в університетах було створено 4 факультети: фізико-математичний, юридичний, історико-філологічний та медичний. Загальне число кафедр тоді збільшилося до 57. Поряд зі званнями заслуженого, ординарного, екстраординарного професора було запроваджено звання доцента й приват-доцента. Приват-доцента не зараховували до штатних працівників університету. У ті роки уряд, не відмовляючись від практики надання стипендій для поїздок за кордон, узяв курс на підготовку майбутніх професорів при російських університетах. Тому було відкрито аспірантуру – інститут «професорських стипендіатів».

Після ухвалення статуту 1884 року кількість університетських кафедр збільшилася тільки до 60. У той час влада наділила повними правами приват-доцентів, які могли читати курси паралельно з професорами. Крім того, викладачі одержали дозвіл на сумісництво кафедр. Тож в університеті істотно змінилося співвідношення штатних і позаштатних педагогів, а також зменшилася нестача викладачів з цілої низки дисциплін.

Оскільки викладачів у Казанському університеті завжди не вистачало, зазвичай тут широко практикували сумісництво. А надто гостро проблема професури поставала протягом 1840–1850-х років, передусім як наслідок кадрової політики міністра народної освіти С. Уварова, який стягував до столиці найкращих педагогів країни. Молодих людей, які вирізнялися дослідницькими здібностями й лекторською майстерністю, запрошували обійняти професорську посаду в Москві чи Петербурзі. Така політика, безумовно, створювала великі можливості для наукової кар'єри вихованців вищих шкіл, однак негативно позначалася на університетських корпораціях провінційних університетів імперії. Тому до середини століття Казанський університет відчував гостру нестачу викладачів. Не оновлюючись молодими науковцями, професорський склад цього освітнього осередку старішав і слабшав у науковому розумінні. 1864 року, потребуючи 90 педагогів, університет мав трохи більше ніж 30 професорів⁴. Кафедри багатьох факультетів були вакантними, нерідко один педагог очолював кілька кафедр⁵.

Проблему кадрів Казанський університет намагався розв'язувати, запрошуючи випускників і відомих науковців з інших університетів, а також з Казанської духовної академії. Але ці навчальні заклади мали власні кадрові проблеми. Тому Казанському університетові так і не вдалося знайти викладачів для всіх дисциплін аж до появи нового статуту. 1883 року в штаті цього навчального закладу перебував 81 викладач, а 10 кафедр залишалися

вакантними. На початку 1886/87 навчального року, коли було запроваджено новий університетський статут, цей освітній осередок налічував 93 викладачі, в тому числі 60 професорів і 28 приват-доцентів. За 10 років чисельність викладацького складу збільшилася до 116 осіб, з яких 69 були професорами, а 42 – приват-доцентами⁶.

Етнічна характеристика викладацького складу. В перше десятиліття його діяльності у Казанському університеті працювали вчителі місцевої гімназії, скеровані до Казані викладачі столичних навчальних закладів (Медико-хірургічної академії, кадетських корпусів), а також прибули з німецьких університетів іноземні вчені. Серед цих осіб були фахівці у сфері математики (М. Ф. Бартельс), фізики (Ф. Л. Брейтенбах), астрономії (І. А. Литтров), медицини (І. О. Браун, А. І. Арнгольдт, К. Ф. Фукс, Ф. Х. Ердман), античної історії, давніх і східних мов (І. Еріх, М. Г. Герман, Х. Д. Френ, Ф. І. Ердман, М. В. Л. Сторль) і європейського цивільного права (П. А. Цеплін). У цей час співвідношення вітчизняних і закордонних фахівців склалося на користь вихідців з Німеччини. Треба додати, що в Казанському університеті працювали також англійці, французи, італійці, які зазвичай виступали в ролі лекторів іноземних мов, учителів музики, танців, фехтування.

Етнічне представництво казанської професури стало більше різноманітним у другій чверті століття. З одного боку, кафедри цього університету обіймали його випускники-росіяни, а з іншого – починаючи від 1820-х років до професорської ради входили викладачі, переведені до Казанського університету з Віленського, потім – з Варшавського університетів та Київської медико-хірургічної академії. А надто багато поляків і «малоросів» опинилися в Казані після скасування Віленської медико-хірургічної академії на початку 1840-х років і після польського повстання 1863 року. Протягом першого століття діяльності в Казанському університеті у різні роки працювали понад 60 осіб польської нації, зокрема такі вчені, як славіст Віктор Григорович, орієнталіст Юзеф Ковалевський, хірург Осип Єлачич та ін.

Відкриття в 1830-х роках так званого східного розряду уможливило входження в університетську корпорацію представників «східних народів». Так, органічною частиною казанської професури стали татари М. Махмутов, І. Хальфін, уродженець Мекки Ахмет-Бен Хусейн, Дербента – Казим-Бек, вихідці з Мазендерана Ходжа Мір Абуталіб і Мір Моїнов, китайський мусульманин Абу-Карімов, вірменин С. Назар'янец, бурят Доржі Банзаров і інші.

Етнічно змішаним було й казанське студентство, що формувалося з випускників поволзьких, уральських, сибірських, кавказьких та далекосхідних гімназій і семінарій. 1851 року кореспондент «Московских ведомостей» писав: «Мимоволі зосереджується увага на обличчях деяких казанських студентів з різними відтінками й переливами азіатського типу, від сплюсненого обличчя монгола до правильної й виразної фізіономії вірменина»⁷.

У статуті докладно було описано правила вступу юнаків до університету. На початку XIX ст. студентом такого навчального закладу могла стати кожна молода людина, що здала «іспит на попередніх ступенях пізнання». Спочатку верховна влада розглядала університет як такий собі державний пансіон. Уряд Олександра I припускав, що Московський та Віленський університети зможуть утримувати й навчати державним коштом по 100 вихованців, Казанський і Дерптський – по 40, Харківський – 20⁸. Повний термін навчання в університеті на початку XIX ст. становив три роки (на медичному факультеті – чотири). Чотирирічний (відповідно, на медичному факультеті – п'ятирічний) курс університетського навчання в Росії було запроваджено після ухвалення статуту 1835 року. Віку вступників статут 1804 року не визначав. Уперше нижній віковий бар'єр – 17 років – було встановлено 1820 року. Урядові документи визначали дві категорії студентів – тих, що самі сплачували за навчання, і тих, які студіювали коштом держави. До другої групи мали входити юнаки, які спеціальним свідомством підтвердили своє нужденне матеріальне становище і яких уряд готував до лікарської та вчительської служби. Щоб компенсувати витрачені на їхнє навчання кошти, такі випускники мусили відпрацювати в лікарні чи училищі не менше ніж 6 років або повернути державі витрачені на їхнє навчання кошти.

На початку століття, залежно від рівня підготовки до навчання у вищій школі та від способу їхнього утримання, студентів Казанського університету поділяли на шість категорій, зрештою, не надто чітко окреслених: студенти, що навчалися коштом держави; слухачі, які відвідували лекції коштом держави; пансіонери-студенти; пансіонери-слухачі; студенти, що самі сплачували за навчання; слухачі, які відвідували лекції за власний кошт⁹. Протягом усього навчального року університетська рада виносила рішення про переведення слухачів у студенти, про прийняття пансіонерів на державний кошт чи про запис у слухачі випускників семінарій і гімназій.

Тому досить складно підрахувати, скільки студентів одночасно жили й навчалися в університеті коштом держави¹⁰.

Досить довго після відкриття Казанського університету студенти й у кількісному, і в якісному розумінні були його вразливим місцем. Спочатку, як припускав куратор С. Румовський, сформований університетський колектив мав давати «настанови вихованцям Казанської гімназії, які, після складання іспиту, виявляться спроможними до слухання їхніх настанов»¹¹. Тому в лютому 1805 року з-поміж учнів старших класів Казанської гімназії здатних слухати лекції в університеті виявилось тільки 33 особи. Аж до повного відкриття університету кількість його студентів коливалася в межах від 33 до 52¹². Тим часом у Віленському університеті навчалися 525 студентів, у Дерптському – 193, в Московському – 135, у Харківському – 82¹³.

Крім того, аж ніяк не всі записані як студенти юнаки завершували навчання в університеті. Батьків приваблювало в такому навчальному закладі державне утримання, але лякала перспектива шестирічної праці сина на посаді вчителя в гімназії чи училищі. Тому після року-другого перебування на студіях, студенти покидали університет через сімейні обставини чи хворобу. А 1807 року, після того як почалася війна Росії з Францією, 24 особи, тобто майже 50% усього студентського складу, пішли з Казанського університету на військову службу.

Випускники університету дуже низько оцінювали свою підготованість до університетських занять. Переведений 1813 року з гімназії М. Веригін писав: «Мене перетягнули до університету. Визнаю, лише брак студентів відповідно до кількості професорів багатьом з нас дав можливість вступити до університету, але, за умови суворого іспиту, ми не могли б перебувати навіть у вищих класах гімназії, а не те що бути зарахованими до студентів»¹⁴. Багато хто, подібно до зарахованого студентом 14-річного С. Аксакова, мусив навчатися в старших класах гімназії й одночасно слухати лекції в університеті. Втім, ця недостатня підготовка не перешкодила авторам наведених висловлювань пізніше стати високоосвіченими людьми.

Проблему набору студентів вдалося розв'язати тоді, коли збільшилася кількість гімназій у Казанській навчальній окрузі, а їхні вихованці одержали право вступати до місцевого університету без іспитів. За період від 1826 до 1840 року число студентів зросло із 109 до 250, протягом 1840–1850-х років їх налічували понад 300 осіб, а на початку 1860 року – 400¹⁵.

Збільшуючи набір студентів, Казанський університет перетворюювався з навчального пансіону на вищу школу в сучасному її розумінні.

Для випускників гімназій та семінарій змінилися й мотиви навчання в університеті. Розмірковуючи над цим питанням, П. Боборикін згадував, що «ідея науки, чарівність університету, мрія про вищу освіту захопили багатьох з нас». «Теперішнього кар'єризму та жуїризму серед наймолодших представників ми не бачили»¹⁶. Втім, і тоді мотивація була різною. Аж ніяк не завжди юнаки виходили з освітніх міркувань. «Приваблював університет, – кількома рядками нижче зізнавався той-таки мемуарист, – і насамперед тому, що він для нас був символом нашого звільнення від заборон і від залежності життя «недолітків», від принизливого становища школярів, від домашнього нагляду»¹⁷. Аналогічні думки висловлювали й інші студенти¹⁸.

Молодих людей, що вступали до університету, в Казані називали «футурусами». Стати студентом для гімназистів було не складно. Після того як у гімназіях запровадили іспит «зрілості», отримана на ньому оцінка мала вирішальне значення для запису вихованця до університету¹⁹. «Футурус» подавав прохання ректору, той перевіряв оцінки в атестаті, робив позначку, і документи надходили до університетської канцелярії. Вступні іспити складали лише гімназисти з «поганими» атестатами, випускники освітніх закладів, що не належали до Казанської навчальної округи, та семінаристи.

Більшість юнаків обирали факультет випадково²⁰. Чимало молодих людей, що вступали до університету, погано собі уявляли, чого саме навчають на тому чи тому факультеті, їм було відомо лише про поділ на факультети «словесні» та факультети «позитивних наук». Відряджаючи сина до Казані, батьки зазвичай не знали, на який факультет він запишеться. Обираючи той чи той факультет, юнаки досить рідко орієнтувалися на майбутню службу. Виняток становили, мабуть, лише медики.

Від 1830-х років до середини століття найбільше престижним у Казанському університеті вважали камеральний розряд юридичного факультету: після лікарського він був найбільше численним²¹. Туди вступали найкраще забезпечені юнаки. Студенти інших факультетів називали камеральний розряд «заохочувальним», оскільки вважали, що в такому разі навчання не потребує великого напруження та здібностей²². На медичний факультет вступали здебільшого семінаристи, чимало з яких

студіювали й на фізико-математичному факультеті. Починаючи від 1870-х років, внаслідок здійснення судової реформи та зростання потреби в юристах, особливу популярність мав юридичний факультет. Проте популярність факультету чи спеціальності залежала не так від нестачі фахівців у державі, як від його викладацького складу. Наприкінці століття співвідношення студентів на різних факультетах у Казанському університеті було таким: 56% становили медики, 25% – юристи, 15% навчалися на фізико-математичному і 4,4% – на історико-філологічному факультеті²³.

За статутом 1884 року без іспитів до університету приймали випускників класичних гімназій («класиків»), натомість так званих «реалістів», тобто вихованців реальних училищ, зобов'язували складати латину (та грецьку – для вступників на історико-філологічний факультет) за спеціальною програмою. Як наслідок, до цього навчального закладу вступали здебільшого юнаки з гімназійним чи семінарським минулим. 1887 року університетові заборонили зараховувати до студентів дітей «селянина, козака, рядового, лакея, двірника, прачки». Від інших «футурусів» вимагали документ про політичну благонадійність, який видавала місцева поліція.

У ХІХ ст. закінчити університет могли аж ніяк не всі зараховані до нього студенти. Нездібних студентів часто «відсівали», багато хто йшов на службу, не завершивши навчання. Так, за свідченням Н. Фльоріна, із 105 юнаків, що на початку 1870-х років стали студентами медичного факультету Казанського університету, вищу освіту здобули тільки 40²⁴.

Отже, зростання кількості осіб, що навчалися в університеті, є незаперечним. Почавши свою діяльність як навчальний пансіон з 33 вихованцями, 1886 року ця вища школа налічувала 967 студентів²⁵.

Сучасний дослідник не має можливості проаналізувати точні статистичні дані про національність студентів, оскільки в документації університету зафіксовано тільки їхнє віровизнання: з огляду на бюрократичні інтереси було важливо відображати не етнічний, а конфесійний поділ учнів вищої школи. Тому хрещених чувашів, татар, башкирів, євреїв, які автоматично потрапляли в категорію «православні», зараховували до росіян.

Виокремити із загальної студентської маси студентів-поляків є набагато легше, оскільки майже всі вони були католиками, і на цій підставі їх відокремлювали від «наших». Тому ми знаємо, що протягом ХІХ ст. загалом у Казані здобули освіту 1 123 поляки²⁶. Завдяки урядовим відомостям про

юдеїв, що навчалися в російських університетах, ми маємо точні дані про розподіл євреїв по університетах і навіть по факультетах. Так, за даними за 1885/86 навчальний рік, з-поміж 925 студентів Казанського університету 59 були єврейської національності. Наступного року кількість цих осіб збільшилася до 60²⁷. Автор статті «Євреї в російських університетах» стверджував, що за період від 1877 до 1886 року кількість євреїв у Казанському університеті зросла у 12 разів. А найбільше «єврейським» факультетом був медичний²⁸. Випускниками Казанського університету були, зокрема, член-кореспондент АН Узбецької РСР, директор Ташкентського інституту вдосконалення лікарів М. Слонім і його брат, відомий фізіотерапевт С. Слонім.

У Казанському університеті навчалися й мусульмани. За період від 1840 до 1895 року тут здобули вищу освіту 64 особи татаро-башкирського та казахського походження, серед них багато хто був стипендіатом або Башкиро-мещерякського, або Оренбурзького козацького війська. Таку практику здебільшого визначала потреба у кваліфікованих ветеринарах, лікарях і канцеляристах. Серед випускників Казанського університету варто згадати члена Оренбурзького окружного суду башкира А. Г. А. Мухамед-Діарова, члена Троїцького окружного суду, сина султана Д. С. Ч. Сейдаліна, учителя Сибірського кадетського корпусу Т. Г. Сейфулліна, першого лікаря-мусульманина Оренбурзького краю Б. А. С. Субханкулова²⁹.

За законом, в університеті могли навчатися й татари-мусульмани. Але таких осіб у списках студентів знаходимо одиниці. За традицією освічені татари одержували духовну освіту в медресе Середньої Азії, а після її приєднання до Російської імперії – в Єгипті.

Спершу серед казанських студентів домінували вихідці з дворян: 1805 року вони становили близько 70% усіх вихованців, а 1806 року – 100%³⁰. Однак згодом частка представників цього стану скоротилася до 35–45%. Ймовірно, таку зміну зумовили певні обставини, зокрема, підвищення престижу військової професії, погані побутові умови в Казанському університеті, невдоволення місцевих дворян якістю університетського навчання, можливість вступу до нього дітей різночинців, у тому числі «поповичів».

Такі соціальні та культурні тенденції в житті казанського студентства діяли й пізніше. Граф Перовський, по приїзді до Казані, 1857 року сповіщав імператора, що своїм студентським складом Казанський університет відрізняється від інших вищих шкіл. По-перше, тут третину становлять «люди

податних станів». По-друге, майже всі студенти – вихідці з таких губерній і місць, де освіта й цивілізація слабкі, а люди живуть бідно. Відповідно, казанські студенти вирізняються поганою вдачею, низькими пристрастями, схильністю до пияцтва та непослуху³¹.

У другій половині століття, коли пріоритетним напрямком розвитку університету вважали розбудову медичного факультету, соціальний образ казанського студентства почали визначати різночинці. Серед цих осіб переважали діти чиновників, насамперед – викладачів навчальних закладів, і «поповичі». Втім, перед запровадженням церковної реформи 1860-х років семінаристів в університеті налічували мало. Треба зауважити, що, як свідчили сучасники, «семінарів» (як тоді їх напівпрезирливо називали інші студенти) недолюблювали в університеті³². Різночинців не сприймали як чужих у студентському середовищі починаючи від 1870-х років, коли різко зросла їхня частка в університетській корпорації.

«Аристократів» Казанський університет завжди налічував мало. При цьому в Казані «аристократами», як згадував Д. Корсаков, називали студентів, що не тільки належали до місцевих поміщицьких родин, а й взагалі були людьми багатими чи заможними, зі світськими манерами, тобто такими, які носили модний одяг, відвідували дворянські поміщицькі гуртки й брали участь у тодішніх розвагах цих гуртків: балах, вечорах, домашніх і «шляхетних» спектаклях, пікніках і т. ін.³³

Зазвичай у таких юнаків була низька мотивація одержати університетську освіту. Ці студенти з часом або переходили до інших університетів, або кидали навчання, або тягли його як ярмо. Тому в мові казанських студентів середини століття слово «аристократ» стало синонімом «шалапутя й базікала»³⁴.

Соціальні, культурні та вікові відмінності призводили до конфліктів і встановлення досить жорстких стосунків у студентському середовищі. Університетська рада часто присвячувала свої засідання розгляді непорозумінь між студентами. Іноді йшлося про невинні хлоп'ячі витівки. Однак бувало й таке, що вчинки молодих людей свідчили про порушення норм університетського та суспільного співжиття. Професорам доводилося обговорювати випадки групового побиття³⁵, пиятики³⁶, псування університетського майна³⁷, крадіжок³⁸.

Та попри складність взаємин, студентів об'єднували спільні заняття та умови життя. А ця обставина створювала передумови для формування

групових інтересів. Щоправда, в першій половині століття сучасники частіше говорили не про корпорацію, а про студентське «товариство». «Товариство між студентами існувало тісне, – зізнавався Янишевський, – об'єднували всіх мундир і спільна для всіх *alma mater*, що накладала на кожного студента певні обов'язки, які встановлював звичай»³⁹.

А «університетський звичай» передбачав кругову поруку в разі виникнення будь-якої небезпеки: чи від викладача, чи від жандарма чи від подорожнього офіцера. Зокрема, зіткнення казанських студентів з поручником лейб-гвардії Павловського полку князем Оболенським і корнетом Уланського полку Лобачевським розглядали на найвищому рівні⁴⁰. Історія почалася так. Офіцери привселюдно посміялися над одним зі студентів на балі Дворянських зборів, заявивши, що взагалі студенти – хлопчиська, яким треба надерти вуха. Зачеплені за живе вихованці університету наступного дня зупинили сани, що ними кривдники їхали на інший бал, і спробували дістати від них сатисфакцію. Однак Оболенський, що вистрибнув із саней, кинувся до найближчої поліцейської частини, а Лобачевський, вихопивши шаблю, став у бойову позицію. Під час розгляду справи в поліції та університеті студенти заявляли, що було ображено честь казанського студентства.

Куратора, його помічника, а також надісланого з Петербурга флігель-ад'ютанта графа Перовського, що брали участь у розслідуванні, бентежило те, що в моральному розумінні студенти мали рацію: їх привселюдно образили люди, з якими за рік нишішні студенти зрівняються в чині. Всі учасники конфлікту були ровесниками (ім виповнилося не більше ніж по 19–21 рік) і вихідцями з дворян. Юнаки, які фігурували в справі, належали до найкращих вихованців університету й раніше не мали стягнень. До того ж ці студенти поводитися з більшою гідністю, ніж офіцери, що, як повідомив Перовський, вже неодноразово привертали до себе увагу поліцейських. Проте офіцерам в описаній ситуації ніщо не загрожувало, а студентів потрібно було суворо покарати, можливо, навіть відрахувати з університету.

Статуту університету, декларуючи соціальні привілеї вихованців і професорів, не захищали їхньої корпоративної честі. Право на такий захист доводилося обстоювати в різних інцидентах, у зіткненнях із зовнішнім світом, у конфліктах з владою. «Дух товариства та дружби в ті часи, – писав, згадуючи початок 1850-х років, А. Льїнський, – цінували високо, і багато неприємних зіткнень з начальством можна пояснити як наслідок заступництва за товаришів»⁴¹.

Ще більше зміцнили студентські дружні взаємини в епоху реформ і гласності. І хоча тоді влада вважала студентів просто «відвідувачами університетів»⁴², самі вихованці таких навчальних закладів відчували «поворот від колишніх – так би мовити, бюрократичних – форм корпорації до нового корпоративного побуту, в основу якого лягав принцип свободи стосунків і почуття братерства між студентами»⁴³. У той час найстрашнішим покаранням для вихованців університету стало позбавлення права належати до корпорації, навіть за умови, що юнака формально залишали на університетській лаві. Студентові, що порушив корпоративний кодекс честі, забороняли входити до кімнати для куріння («курилки»), де відбувалися студентські збори, користати з каси взаємодопомоги. Але студента, який помирав, і далі вважали членом співтовариства.

Корпоративна свідомість виявлялася в протиставленні себе іншим. Якщо спочатку студенти гуртувалися в суперечках з викладачами, а в середині століття – у конфліктах з поліцією та офіцерами, то в 1860-х роках студентське «ми» формувалося в інтелектуальних диспутах із собі подібними – з «академістами» (студентами Казанської духовної академії. – *Прим. ред.*) та «ветеринарами» (вихованцями ветеринарного інституту. – *Прим. ред.*).

Спілкуванню студентів Казанського університету й вихованців Казанської духовної академії сприяли зближення соціального складу обох корпорацій та уніфікація науково-навчальних програм гуманітарних факультетів університетів і духовних академії. Обмінюючись конспектами лекцій, книжками, враженнями від прочитаного та почутого, юнаки з обох навчальних закладів вдавалися до діалогу. «Наші відносини були дуже жваві, – зазначав, описуючи події початку 1870-х років, С. Смоленський. – Пригадую, як неодноразово нас зачіпало за живе, коли ми переконувалися, що академіки б'ють нас логікою та, крім того, виявляються сильнішими за нас у діалектиці... Обурювало нас дуже, коли наші опоненти, що з жадливою вимовою говорили німецькою та французькою, зрештою, жорстоко побивали нас у суперечках про найбільше животрепетні насущні питання. Ми просто на стіну дерлися від люті, коли відчували власне безсилля та потребу поступитися»⁴⁴. Менша інтенсивність була властива діалогу університетських студентів-медиків з учнями ветеринарного інституту. Однак учасники цих суперечок усвідомлювали себе людьми, належними до університету.

У регіональному розумінні юнаки, що приїхали до Казанського університету на навчання, представляли східну частину Росії: вони були ви-

пускниками астраханської, самарської, оренбурзької, нижньогородської, пензенської, симбірської, тобольської, саратовської та інших гімназій, вихованцями місцевих духовних семінарій.

Зв'язок університету з губерніями й повітами тримався на двох стовпах: університет курирував школи навчальної округи, його вихованці не поривали стосунків зі своїм колишнім середовищем. Батьки допомагали студентам грошима, відвідували їх. Своєю чергою, студенти їздили додому на вакації. За старшим сином до університету тяглися його молодші брати, кузени, небожі та свояки. Тож одночасно в Казані навчалися декілька родичів, що винаймали спільне житло й спільно господарювали. Надалі ці сімейно-родинні групи почали розширюватися, охоплюючи також знайомих, сусідів і земляків.

Студентські об'єднання в Казані почали формуватися в 1830-і роки. Спершу це були земляцтва. Така форма самоорганізації університетської молоді утвердилася в усіх європейських школах. Що більше, в європейських країнах, наприклад, у Франції, ці спільноти відігравали помітну політичну та соціальну роль. Ймовірно, відомості про такі студентські об'єднання до Казані привезли дерптські магістранти та «берлінські стажисти». Певну роль у їхньому поширенні серед студентів, що навчалися коштом держави, відіграла політика розселення засланих у Казань студентів-поляків з Віленського та Київського університетів. В університетському середовищі їхні кімнати, розміщені в 1830-1840-х роках на першому поверсі головного будинку, так і називалися: «засланих віленців» і «засланих киян»⁴⁵.

Мемуари вихованців університету дають підставу виділити сибірське, симбірське, пензенське, саратовське, нижньогородське земляцтва. Мабуть, до таких спільнот входили не тільки студенти, а й випускники. Чисельність цих груп була різною. Так, у саратовському земляцтві в 1850-і роки налічували близько 13 осіб⁴⁶, а у сибірському в 1870-і роки – приблизно 40⁴⁷. Сибірське земляцтво вважали одним з найбільше численних і згуртованих земляцтв у Казані, саме при ньому постали перша студентська бібліотека та каса взаємодопомоги. Кошти до каси надходили завдяки благодійним концертам і спектаклям, що їх влаштували в різних містах Сибіру на користь молоді, що навчалася.

Земляцтва виконували роль центрів соціальної адаптації: вони залучали до університетського співтовариства нових членів, знайомили їх з університетськими ритуалами та неписаними правилами. «Достатні» (забезле-

чені) студенти «тримали на своїх плечах» нужденних земляків⁴⁸. Звичайно, земляцтва надавали підтримку насамперед студентам і магістрам. Можливо, такі відносини взаємодопомоги налагодилися й між студентами та професорами, що приїхали з одного міста чи регіону. Принаймні відомо, що таку підтримку надавали один одному поляки⁴⁹.

Крім земляцтв, у 1830-х роках у Казані виник аналог європейських «sodalitia» – товариств студентів, що спільно винаймали житло. Деякі з таких спільнот мали самоназви. Так, у повідомленні III-го Відділу імператорської Канцелярії зафіксовано, що 1856 року увагу поліції привернула квартира трьох казанських студентів-саратовців, яка називалася «колонія пуголовків». Під час посиденьок на цьому помешканні молоді люди (серед них і сибіряки) обговорювали політичні проблеми, розпивали спиртне й ляляли померлого імператора та «все урядове»⁵⁰. Подібні товариства були тісно пов'язані із земляцтвами, хоча їх не завжди об'єднувала спільна мала батьківщина⁵¹. Молоді люди, які винаймали разом помешкання, не обов'язково походили з однієї місцевості.

Отже, поліетнічність не завадила формуванню університетської корпоративності. Спираючись на джерела, можна говорити про паралельні процеси творення етнічної та корпоративної ідентичності в університеті. Обидва вони впливали на становлення однорідної університетської культури. З одного боку, університет уявляв собою європейський інститут соціалізації через накопичення інтелектуального капіталу та вироблення професійних навичок. За таких обставин нівелювалися соціальні й етнічні відмінності між членами корпорації. Люди оцінювали одне одного за науковими здобутками, педагогічною майстерністю, адміністративними здібностями, особистими рисами характеру.

Тенденція до опису протистояння «національних партій» у Казанському університеті виникла в історіографії кінця XIX ст.⁵² Про це протистояння, що потребує пояснень, однак, навряд чи можна говорити стосовно до початку XIX ст. Епоха Олександра I вирізнялася перевагою індивідуального, особистого: належність до «партій» і «напрямків» тоді ще не стала засобом соціалізації особистості⁵³. Звичайно, всім німецьким професорам, що приїхали до новоствореного Казанського університету, було досить складно адаптуватися до іншої культури. Але ця обставина не спонукала згаданих викладачів до організації певних спільнот. Кожний переборював (чи не переборював) труднощі індивідуально. Хтось сподівався на лояльність і

підтримку адміністрації. Інший намагався спиратися на верховну владу чи знаходити підтримку в колег. Ще хтось волів заглиблюватися в науку. Прикладом відносно швидкої й вдалої адаптації в міському й університетському середовищі може бути К. Ф. Фукс.

Між німецькими професорами не завжди складалися дружні особисті відносини. Наприклад, Ф. К. Броннер не раз згадував у щоденнику про зіткнення та суперечки з Цепліним, ставлення якого до себе вважав «знушанням»⁵⁴. Такі самі відмінності у визначенні життєвих цінностей, дотриманні норм поведінки, соціальному та фінансовому становищі були властиві професорам – «природним» росіянам, італійцям, французам, татарам. Тому налагодження теплих, довірливих стосунків між колегами не завжди визначало їхнє етнічне походження.

Належність до «нації» почала відігравати певну роль в епоху Миколи I. Цю зміну зумовила, з одного боку, ідеологія уряду, спрямована на розвиток російської культури та на пріоритетну підтримку російських фахівців, а з іншого – поява в університетській корпорації Казані викладачів і студентів, висланих з Польщі та України. Зазвичай це були люди, що постраждали за «національну ідею», і власне ця обставина їх об'єднувала й виділяла в університетському середовищі. Внаслідок процесів «національної» консолідації в Казанському університеті протягом 1830–1850-х років постали «російська», «німецька» та «польська» партії, які, щоправда, не були суто етнічними об'єднаннями. Наприклад, до «німецької» партії входили етнічні росіяни й етнічні поляки. Такі організації виникали за ознакою спільної позиції в органах університетського самоврядування.

Як свідчать мемуари, нові й нові побутові конфлікти та образи розколювали університетських поляків на ворогів і друзів, незважаючи на національну ідею. В. Залеський повідомляв, що в Казані поляки намагалися товаришувати родинами, але особисто в нього з деякими одновірцями та однолітками добрі відносини так і не налагодилися⁵⁵. Говорити про ті чи ті прояви націоналізму, точніше, антисемітизму, матеріали університетського архіву дають підстави лише щодо початку ХХ ст.

Університетська культура Казані, з властивими їй толерантністю та певним космополітизмом, була широко відкритою до різних етносів, елементи яких вона засвоювала завдяки самим членам корпорації та зовнішнім впливам. У цьому розумінні космополітичне мислення вихованців і викладачів університету не виключало, а навпаки передбачало інтерес до «нації».

Що більше, такий навчальний заклад зазвичай відіграв роль виразника національних інтересів і творця теорій націоналізму.

У сфері світової університетської культури початку XIX ст. Казанський університет намагався зайняти «орієнтальну нішу». Від моменту заснування цього освітнього осередку різні фахівці виявляли зацікавленість ісламською цивілізацією. Так, на 1810-і роки припали спроби заснування при університеті Вищого медресе та східного інституту⁵⁶. Попри те що в тодішньому університеті майже не провадили оригінальних досліджень, його викладачі регулярно їздили в експедиції, щоб описувати довколишні старожитності булгарського та золотоординського походження, збирати східні рукописи та монети. Заснована при університеті газета «Казанские вести» (1811–1820), а потім її наступники «Приложение к Казанскому Вестнику» та «Заволжский муравей» публікували краєзнавчі матеріали – етнографічні описи та звіти про експедиції. Друкарня Казанського університету видавала подорожі до «східних країн», підручники татарської, вірменської мов, переклади перської поезії. Для широкої публіки у вихідні й святкові дні відкривали свої двері університетські музеї, в тому числі мінц-кабінет. Завдяки вказаним обставинам виникли передумови для відкриття 1835 року розряду східної словесності.

Але коли на місці розряду постав науковий і навчальний центр сходознавства світового рівня, влада прийняла ухвалу про його переведення до північної столиці. 1856 року казанський куратор із жалем і запізнілим каяттям сповіщав міністра: «Придбання книг і монет східних, підготовка викладачів з азійських мов, подорожі їх, видання їхніх творів, словом, витрати колишнього Східного розряду, що був одним з характерних елементів Казанського університету, здебільшого стали причиною вичерпання його коштів, тим паче сумного, бо збільшення коштів у Східному факультеті, який нині вже не існує в Казані, відбувалося завдяки іншим факультетам»⁵⁷.

Проте наприкінці століття представники університетського керівництва знову скористалися з досвіду пріоритетного фінансування одного факультету. Тоді Казанський університет почали визначати також як медичний: туди приймали майже необмежену кількість студентів, що бажали стати лікарями. Між іншим, завдяки згаданій обставині в цьому навчальному закладі опинилися представники національних меншостей, обмежених у праві вступу до столичних університетів.

Аналіз особистих архівів і різних документів університету дає підстави стверджувати, що ідентичність вихованців і викладачів університету визначало аж ніяк не їхнє етнічне походження. Професори, а слідом за ними й студенти, заявляли про себе насамперед як про носіїв європейської цивілізації. Тому мемуари випускників університету й історіографія, що постала завдяки їхнім зусиллям, рясніють характеристиками місцевого суспільства як несприятливого середовища для університету. А себе і професори, і навіть студенти позиціонували як жерців храму науки, місіонерів істини в дикому краї. «Темне царство безправ'я, – запевняв читачів І. Михайлов, – оточувало тісним кільцем університет і повільно, крок за кроком, поступалося володіннями, які він захоплював»⁵⁸. «Безсумнівно, вплив Університету на Казань був дуже великим, – висловлював суголосну думку інший випускник, – і казанське життя було набагато вище за життя інших провінційних міст, що животіли ще більше сонно й прозаїчно. Хоч якими повільними були тоді зв'язки, хоч якими тугими були до сприйняття «нового» майже всі казанці, а Університетові, що енергійно бадьорив усе та всіх, усередині й поза своїми стінами, таки належало в Казані, безсумнівно, перше місце в справі її якнайшвидшого пробудження»⁵⁹. Метафора «острів в океані», яку постійно подибуємо в текстах джерел, очевидно, формувала в членів університетської корпорації почуття переваги, сприяла їхньому усвідомленню себе як представників духовної еліти.

Студенти та викладачі асоціювали університет з прогресом. «Завдяки університетам поступ у царині знання відбувався невпинно», – погоджувалися з думкою професорів їхні вихованці⁶⁰. У Казані така цивілізаторська місія *alma mater* була більше очевидною, ніж у столицях, оскільки цей навчальний заклад не мав елітарного характеру, і між «футурусами» ніколи не вщухала жорстка конкурентна боротьба. Юнаки, що прибули до Казані з культурно вбогих віддалених поселень російської Півночі, Сибіру, Кавказу, Уралу, мусили переродитися: «померти» для минулого й «воскреснути» для майбутнього. Мабуть, завдяки університетові його вихованці започаткували нове особисте духовне життя: вони писали, що «в родині не впізнавали студента, який вийшов з університету». «Він видавався прибульцем з іншого світу – так його поняття суперечили поняттям, що утвердилися в родині. І нерідко з бідної міщанської чи чиновницької родини, перейнятої затхлими ідеями, виходили державні люди чи вчені зі світлими поглядами»⁶¹. Це були нові люди, які по закінченні університету бачили себе в лавах передових діячів своєї епохи.

Навчаючись у Казанському університеті, його вихованці усвідомлювали власне високе призначення й вважали себе носіями «широкої терпимості, правди та прогресу»⁶². Долучення до найвищих цінностей цивілізації, «посвячення» в таємну логіку всесвіту були ідеями-емблемами, що зближували членів університетського співтовариства й спонукали до того, щоб підтримувати багаторічні зв'язки, допомагати один одному.

Що більше, наприкінці століття вихованці та викладачі Казанського університету трактували свою корпорацію як органічну частину єдиної університетської культури світу. Розмірковуючи над перевагами й недоліками *alma mater*, один випускник писав: «Кажуть, що і на сонці є плями. Є плями і на стінах наших університетів – наших, якщо розуміти під університетами не лише самі російські, а й усі університети земної кулі»⁶³. Університет вбирає в себе вихідців «з усього світу» і робить їх «людьми світу», сприяє інтегруванню свого регіону в європейську культурну систему. «Де університет, там і Європа».

Такими є основні риси вихованців і викладачів Казанського університету, що жили й творили в XIX ст.

¹ Утвердительная грамота Императорского Казанского университета // Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802–1825. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1875. – С. 288.

² Російський державний історичний архів (далі – РДЦА). – Ф. 733. – Оп. 40. – Спр. 9. «Дела о введении нового порядка присвоения чинов студентам, окончившим Казанский университет». 1822–1823. – Арк. 2.

³ РДЦА. – Ф. 733. – Оп. 47. – Спр. 74. «Дела по ходатайству попечителя Казанского учебного округа о принятии мер к улучшению состояния Казанского университета в связи с отливом из него профессоров в столичные университеты». 1856–1858. – Арк. 23.

⁴ Астафьев В. Между двух университетских уставов: 1863–1883 гг. // Очерки истории Казанского университета / Ред. И. Ермолаев. – Казань, 2002. – С. 81.

⁵ Л. О. [К. Лаврский]. Воспоминания о профессорах и студентах в начале 1860-х годов // Былое из университетской жизни: Литературный сборник к 100-летию императорского Казанского университета. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 222.

⁶ Смыков Ю. В конце XIX века: 1884–1900 гг. // Очерки истории Казанского университета... – С. 106.

⁷ Московские ведомости. – 1851. – № 76.

⁸ Петров Ф., Гутнов Д. Российские университеты // Очерки русской культуры XIX века. – Вып. 3. Культурный потенциал общества. – Москва, 2001. – С. 195–196.

⁹ Пансіонери, які жили й навчалися за власні гроші, відрізнялися від студентів, що теж самі сплачували за навчання, лише тим, що пансіонер харчувався і жив в університеті. І перші, і другі сплачували також за уроки танців, малювання та музики. Чимало юнаків, записаних до університету, виявлялися не готовими до сприйняття професорських лекцій. Такі особи одержували статус слухачів.

¹⁰ Див.: Императорского Казанского университета список о студентах (1804–1839 гг.) / Изд. Ю. Лексина, Ю. Чугунова, Э. Амирханова. – Казань, 2000.

¹¹ РДА. – Ф. 733. – Оп. 39. – Спр. 14. «О назначении И. Ф. Яковкина, И. В. Протасова, Г. И. Карташевского, И. И. Эриха...» 1802–1820. – Арк. 2.

¹² Див.: Булич Н. Из первых лет Казанского университета (1805–1819): Рассказы по архивным документам. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1904. – Ч. 1. – С. 387–389.

¹³ Петров Ф., Гутнов Д. Российские университеты // Очерки русской культуры XIX века. – Вып. 3. Культурный потенциал общества. – Москва, 2001. – С. 143.

¹⁴ Перекл. за вид.: Записки Николая Викторовича Веригина. 1796–1872 // Русская старина. – 1892. – Т. 76. – С. 49.

¹⁵ Михайлова С. От Лобачевского до Бутлерова: 1827–1862 гг. // Очерки истории Казанского университета... – С. 53.

¹⁶ Перекл. за вид.: Боборькин П. За полвека. Из воспоминаний. – Москва, 2002. – С. 57.

¹⁷ Там само. – С. 58–59.

¹⁸ Воронов М. Из воспоминаний // Былое из университетской жизни: Литературный сборник к 100-летию Императорского Казанского университета. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 84.

¹⁹ Лебедев В. Учебные воспоминания // Русская старина. – 1908. – № 7. – С. 26.

²⁰ Смоленский С. Из воспоминаний о Казани и о Казанском университете в 60-х и 70-х годах // Былое из университетской жизни... – С. 259.

²¹ 1851 року 15 студентів історико-філологічного факультету належали до розряду загальної словесності, а 15 – до розряду східної словесності. 34 осіб фізико-математичного факультету відносили до розряду математичних наук і 22 – до розряду природничих наук. 45 студентів юридичного факультету зарахували до розряду юридичних наук і 52 – до розряду камеральних наук. Лікарський факультет не поділявся на розряди: там загалом навчалися 146 осіб (див.: РДА. – Ф. 733. – Оп. 46. – Спр. 1. «Дело о ревизии министром народного просвещения Казанского университета и других учебных заведений Казанского учебного округа в 1851 г.» 1852. – Арк. 70).

²² Корсаков Д. Былое из жизни Казанского университета 1856–1860 гг. // Былое из университетской жизни... – С. 144.

²³ Смыков Ю. В конце XIX века: 1884–1900 гг. // Очерки истории Казанского университета... – С. 101–102.

²⁴ Флёрин Н. Медицинский факультет Казанского университета полвека тому назад // Казанский медицинский журнал. – 1930. – № 5–6 (май-июнь). – С. 482.

²⁵ Национальный архив Республики Татарстан (далі – НАРТ). – Ф. 977. – Оп. Совет. – Спр. 7589. «Переписка с попечителем КУО о числе студентов». 1886. – Арк. 2.

²⁶ Михайлова С. Казанский университет в духовной культуре народов Востока России (XIX). – Казань, 1991. – С. 336–337.

²⁷ НАРТ. – Ф. 977. – Оп. Совет. – Спр. 7589. «Переписка с попечителем о числе студентов» 1886. – Арк. 2.

²⁸ Евреи в русских университетах // Волжский вестник. – 1887. – 14 июля.

²⁹ Казанский университет. 1804–2004: Биобиблиографический словарь / П. ред. Г. Вульфсон. – Т. 1. 1804–1904. – Казань, 2002.

³⁰ Императорского Казанского университета список о студентах (1804–1839 гг.) / Изд. Ю. Лексина, Ю. Чугунова, Э. Амирханова. – Казань, 2000.

³¹ РДИА. – Ф. 733. – Оп. 47. – Спр. 84. «Дело об исключении из Университета и высылки из Казани 14 студентов за протесты против режима в университете и выступления против университетской администрации». 1856–1861. – Арк. 26–27.

³² Корсаков Д. Былое из жизни Казанского университета 1856–1860 гг. // Былое из университетской жизни... – С. 144.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Дневник и переписка профессора Ф. К. Броннера (1810–1817) // Нагуевский Д. Профессор Франц Ксаверий Броннер, его Дневник и Переписка (1758–1850) (далі – Дневник). – Казань, 1902. – С. 19.

³⁶ Дневник. – С. 8.

³⁷ Дневник. – С. 29.

³⁸ Дневник. – С. 67.

³⁹ Янишевский Е. Из воспоминаний старого казанского студента. – Казань, 1893. – С. 60.

⁴⁰ РДИА. – Ф. 733. – Оп. 47. – Спр. 84. «Дела об исключении из Университета и высылки из Казани 14 студентов за протесты против режима в университете и выступления против университетской администрации». 1856–1861. – Арк. 21.

⁴¹ Ильинский А. За полстолетия. 1841–1892. Воспоминания о пережитом. – Ч. 1. – Гл. V // Русская Старина. – 1894. – № 4 (апрель). – С. 34.

⁴² С. Г. [Глинка]. Отрывки из воспоминаний (1874–1877) // Былое из университетской жизни... – С. 292.

⁴³ Л. О. [К. Лаврский]. Воспоминания о профессорах и студентах в начале 1860-х годов // Былое из университетской жизни... – С. 216.

⁴⁴ Смоленский С. Из воспоминаний о Казани и о Казанском университете в 60-х и 70-х годах // Былое из университетской жизни... – С. 257–258.

- ⁴⁵ Відділ рукописів і рідкісних книг Наукової бібліотеки ім. М. Лобачевського. – Од. зб. 4824. «Дневник Ф. Залеского» (пер. з польської).
- ⁴⁶ Воронов М. Из воспоминаний // Былое из университетской жизни... – С. 93.
- ⁴⁷ С. Г. [Глинка]. Отрывки из воспоминаний (1874–1877) // Былое из университетской жизни... – С. 295.
- ⁴⁸ Воронов М. Из воспоминаний // Былое из университетской жизни... – С. 95; С. Г. [Глинка]. Отрывки из воспоминаний (1874–1877) // Там само. – С. 295.
- ⁴⁹ В. Залеский згадував про те, що студентів-поляків запрошували працювати вчителями в сім'ї професорів-поляків (див.: Залеский В. Опыт характеристики. – Харьков, 1914. – С. 3–4).
- ⁵⁰ РДІА. – Ф. 733. – Оп. 46. – Спр. 188. «Дела о доставлении в III Отделение Е. И. В. Канцелярии объяснений по поводу обвинений студентов Казанского университета в распущенности, нетрезвом поведении и организации собраний для обсуждения политических вопросов, критики правительства и воспевания свободы». 1854–1856. – Арк. 34.
- ⁵¹ Воронов М. Из воспоминаний // Былое из университетской жизни... – С. 87.
- ⁵² Булич Н. Из первых лет Казанского университета (1805–1819). – Ч. 1–2. – Казань, 1887–1891; Загоскин Н. История императорского Казанского университета. – Т. 1–4. – Казань, 1902–1906.
- ⁵³ Вишленкова Е. Казанский университет Александровской эпохи: Альбом из нескольких портретов. – Казань, 2003.
- ⁵⁴ Дневник. – С. 102.
- ⁵⁵ Залеский В. Ф. Опыт характеристики... – С. 5.
- ⁵⁶ Вишленкова Е. Рождение «подлеца», или Стилизация биографического жанра в России // Диалог со временем. – 2001. – № 5. – С. 368–370.
- ⁵⁷ РДІА. – Ф. 733. – Оп. 47. – Спр. 74. «Дела по ходатайству попечителя Казанского учебного округа о принятии мер к улучшению состояния Казанского университета в связи с отливом из него профессоров в столичные университеты». 1856–1858. – Арк. 12.
- ⁵⁸ Михайлов И. Казанская старина. Из воспоминаний // Русская Старина. – 1899. – № 11 (ноябрь). – С. 400.
- ⁵⁹ Смоленский С. Из воспоминаний о Казани и о Казанском университете в 60-х и 70-х годах // Былое из университетской жизни... – С. 252–253.
- ⁶⁰ П. Т. Что такое университет? (Письмо из Елабуги) // Волжский вестник. – 1887. – 20 ноября (№ 303).
- ⁶¹ Михайлов И. Казанская старина. Из воспоминаний // Русская Старина. – 1899. – № 11 (ноябрь). – С. 400.
- ⁶² Смоленский С. Из воспоминаний о Казани и о Казанском университете в 60-х и 70-х годах // Былое из университетской жизни... – С. 272.
- ⁶³ П. Т. Что такое университет? (Письмо из Елабуги) // Волжский вестник. – 1887. – 20 ноября (№ 303).